

Rita Balsevičiūtė – Klaipėdos universiteto doktorantė
Moksliniai interesai: liaudies medicina, gydymo magijos tyrimai

El. paštas: rita.balse@gmail.com

Rita Balsevičiūtė – PhD student of Klaipėda University
Research interests: folk medicine, healing magic research
E-mail: rita.balse@gmail.com

Rita Balsevičiūtė

Klaipėdos universiteto doktorantė

AKMENS IR DENDROMORFINĖS TEOFANIJOS XV–XVIII A. RAŠYTINIUOSE ŠALTINIUOSE IR JŲ REFLEKSIJOS XIX–XXI A. LIETUVIŲ LIAUDIES MEDICINOJE

Anotacija

Teofanija – dievybės pasirodymas, apsiareiškimo pasauliui aktas. Akmens ir dendromorfinės teofanijos yra buvusios akistatos (dievų apsilankymo ar veiklos) pėdsakai. Todėl teofanija galima bet kada arba bent jau įmanoma tam tikru metu, pvz., ištikus negandai ar ligai. Teofanijos vietos yra lankomos tikintis pasveikti ar išsaugoti sveikatą, atliekamos terapinės procedūros, ritualiniai veiksmai. Šiame straipsnyje analizuojami duomenys apie akmens ir dendromorfinės teofanijas XV–XVIII a. rašytiniuose šaltiniuose ir nustatomos šių teofanijų refleksijos XIX–XXI a. liaudies medicinos terapiniuose metoduose, remiantis archyviniais ir autorės gydomųjų tikėjimų užrašymais. PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: baltų mitologija, liaudies medicina, teofanija, užkalbėjimai, tikėjimai.

Abstract

Theophany is the manifestation of a deity, an act of revelation to the world. Traces of theophany (a visit or activity of the gods) are left in stone and dendromorphic features. Therefore, theophany is possible at any time, or at least at some point, for example, in the event of an accident or illness. Sites of theophany are visited in the hope of recovering or preserving health, to carry out therapeutic procedures, or perform ritual actions. This paper analyses data on stone and dendromorphic theophany in 15th to 18th-century written sources, and identifies reflections of it in 19th to 21st-century therapeutic methods of folk medicine, on the basis of archival records and the author's records of healing beliefs.

KEY WORDS: Baltic mythology, folk medicine, theophany, incantations, beliefs.

DOI: <http://dx.doi.org/10.15181/rh.v27i0.2170>

I v a d a s

Teofanija – dievybės pasirodymas, apsireiškimo pasauliui aktas¹. Dieviškų būtybių apsireiškimas galimas ne tik žmogaus, bet ir gyvulio ar kitu pavidalu. Pasak Rimanto Balsio, senieji baltų dievai galėjo apsireikšti per akmeninius stabus (akmenis su pėdomis) ir per ypatingus (kitoniškai išaugusius, senus) medžius². Akmens ir dendromorfinės teofanijos nelaikytinos tiesioginėmis akistatomis su dievais. Tai buvusios akistatos (dievų apsilankymo ar veiklos) pėdsakai. Todėl teofanija galima bet kada arba bent jau įmanoma tam tikru metu, pvz., ištikus negandai ar ligai.

XV–XVIII a. rašytiniuose šaltiniuose žinios apie akmens ir dendromorfines teofanijas yra negausios ir fragmentuotos: akmens teofanija aprašoma Vilniaus jėzuitų kolegijos 1603 m. ataskaitoje³, Vilniaus jėzuitų akademinės kolegijos ganytojiškos veiklos dienoraštyje 1723, 1724 m⁴; dendromorfinė – 1702 m. Johanno Arnolfo Brando veikale „Kelionės per Brandenburgo žemę, Prūsiją, Kuršą, Livoniją, Pskovą, Didįjį Naugardą, Tverę ir Maskoviją (1673–1674)“, XVII a. pab. Mato Pretorijaus veikale „Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla“⁵.

XXI a. šias teofanijas ankstyvuose rašytiniuose šaltiniuose nagrinėjo Vyckintas Vaitkevičius, Gintaras Beresnevičius, Jolanta Zabulytė, Rimantas Balsys, Žydrūnas Vičinskas⁶ ir kt. Tačiau autoriai akmenų su pėdomis ir ypatingų medžių terapinio aspekto liaudies medicinoje sistemingai netyrė.

XX–XXI a. akmens ir dendromorfinių teofanijų atspindžius liaudies medicinoje (tikėjimus gydančiąja galia) yra aprašę Vincas Tercijonas⁷, Zenonas Slaviūnas⁸, Vyckintas Vaitkevičius ir kt. XX–XXI a. užrašytuose užkalbėjimuose, burtuose, tikėjimuose atsiskleidžia gydymo būdai naudojant akmens pėdose susirinkusį vandenį ar pralendant per ypatingai suaugusio medžio landą. Tačiau tiek mitologai, tiek liaudies medicinos tyrėjai nėra atkreipę dėmesio į akmens,

¹ *Religijotyros žodynas*. Sudarė R. Petraitis. Vilnius: „Mintis“, 1991.

² Balsys R. *Lietuvių ir prūsų religinė elgsena: aukojimai, draudimai, teofanijos*. Klaipėda: KU leidykla, 2017, p. 155.

³ BRMŠ II, 628–629.

⁴ Ten pat, IV, 123.

⁵ Ten pat, III, 70; MP III, 85, 109–115.

⁶ Vaitkevičius V. *Alkai. Baltų šventviečių studija*. Vilnius: „Diemedis“, 2003; Beresnevičius G. *Lietuvių religija ir mitologija. Sisteminė studija*. Vilnius: Tyto alba, 2004, p. 216; Zabulytė J. Pušis tradicinėje lietuvių kultūroje. *Sovijus: tarpdalykiniai kultūros tyrimai* 2 (1), 34–48; Balsys R. *Lietuvių ir prūsų religinė elgsena: aukojimai, draudimai, teofanijos*. Klaipėda: KU leidykla, 2017; Vičinskas Ž. Mato Pretorijaus mitinės medžiagos apie ažuolą verifikacija. *Tautosakos darbai* 52, 63–84.

⁷ Tercijonas V. *Dr. Kazys Grinius – gydytojas visuomeninkas, 1866–1926*. Kaunas: „Varpo“ b-vės spaustuvė, 1927, p. 8.

⁸ *Lietuvių mitologija. Iš Norberto Vėliaus palikimo*, t. 3. Sudarė R. Vėliuvienė. Vilnius: „Mintis“, 2015, p. 72.

dendromorfinės teofanijos metu maginio gydymo ir religinio aukojimo ritualinės elgsenos elementų panašumą.

Darbo tikslas: išanalizuoti duomenis apie akmens ir dendromorfinę teofanijas XV–XVIII a. rašytiniuose šaltiniuose ir nustatyti šių teofanijų refleksijas XIX–XXI a. liaudies medicinos terapiniuose metoduose.

Darbo objektas: XV–XVIII a. rašytiniai šaltiniai, kuriuose randami duomenys (žinių fragmentai) apie akmens ir dendromorfines teofanijas.

Tyrimo metodai: lyginamasis, analitinis, interpretacinis.

Istorinis-lyginamasis metodas taikomas siekiant palyginti skirtingu metu (XV–XVIII a.) parašytų istorinių šaltinių mitinę medžiagą. Užfiksuota mitinė informacija taip pat lyginama su etnografijos duomenimis: XIX a. pabaigos – XXI a. pradžios archyviniais ir 2009–2019 m. autorės surinktais gydomųjų tikėjimų užrašymais. Šio metodo taikymas atskleidžia mitinės medžiagos transformaciją istorinės kaitos kontekste. Tyrime remiamasi Algirdo Juliaus Greimo įžvalga, jog metodologinėje plotmėje į kiekvieną užregistruotą faktą reikia žiūrėti kaip į integralinę dalį platesnės visumos, į kurią jis įeina. Kiekvienas mitinis objektas ar epizodas turi būti pretekstas sudaryti hipotetinį modelį, galintį išaiškinti ne tik tą objektą ar epizodą, bet ir kitus su juo susijusius reiškinius⁹. Tyrimas padeda atsekti kai kurių liaudies medicinos terapinių metodų prasmę ir kilmę, tradicijų galimą raidą.

Akmens teofanija – pėdsakai akmenyse

Vilniaus jėzuitų kolegijos 1603 m. ataskaitoje rašoma, kad „kai kur svirnuose yra saugomi į žemę įkasti akmenys, plokščiu paviršiumi apversti aukštyn, ne užkasti žeme, bet apkloti šiaudais; juos vadina deivėmis ir [...] pamaldžiai garbina; buvo „rasta žmonių, kurie... manė, kad kažkokia dievybė slypi akmenyse; prietaringai juos garbino ir aukojo jiems dešimtąją visa ko dalį“¹⁰.

Vėlesniame Vilniaus jėzuitų akademinės kolegijos ganytojiškos veiklos dienoraštyje 1723 m. aprašytas „pelkių“ akmens garbinimas: „...didelė daugybė žmonių kiekvieną sekmadienį per jaunatį iš visur suplaukdavo prie to akmens, jį garbindavo arba jam nusilenkdavo, arba klaupdavosi, arba aukodavo tam akmeniui duonos, vilnų, linų, pinigų. Tačiau daugiausia ši dievybė būdavo garbinama lazdomis, kurias jai palikdavo visi tie, kurie pagal įžadą ateidavo prie to akmens pėsti su lazdomis. Buvo kalbama, kad tą akmenį garbinti kai kurie kaimiečiai per miegą buvo paraginti dar neatmenamais laikais; dėl to ligoniai, darydami įvairius įžadus, iš visur atvykę tikėdavosi atgauti sveikatą: tai skaudamų kojų, tai akių,

⁹ *Mitologija šiandien. Antologija.* Sudarė Algirdas Julius Greimas, Teresa Mary Keane. Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. 203.

¹⁰ BRMŠ II, 628–629.

tai rankų stiprybę... Jie vis sakydavo, neva ten esanti įspausta Švenčiausiosios Mergelės pėda, nors beformė duobutė tame akmenyje neturi jokio panašumo į Mergelės pėdą ir primena veikiau šuns pėdos atspaudą“¹¹. Šiame dienoraštyje 1724 m. pasakojama apie Okainių kaimo akmenį, vietos gyventojų vadinamą Szora: „...ant kalno tarp dviejų medžių paguldytas, nuo seno pagonių buvo garbinamas kaip dievybė; dabar padėtą kryžkelėje jį tebegarbina prietaringi kaimiečiai; kaip žmonės aiškina, jis ypač garsus daugeliu stebuklų, savo paniekintojus ugnimi naikinęs su visais namais...“¹²

Taigi, XV–XVIII a. pr. literatūros šaltiniuose atskleidžiama, jog prūsai ir lietuviai garbino ypatingus akmenis kaip dievų buveines ar dievų apsireiškimo vietas; neniekino, bijodami dievų bausmės; aukojo, atsidėkodami ar tikėdamiesi atgauti sveikatą.

XXI a. V. Vaitkevičius išsamiai tyrė šventus (pagal vizualius ir mitinius, religinius požymius) akmenis. Autoriaus duomenimis, realus šventųjų akmenų skaičius Lietuvoje turėtų būti ne mažesnis kaip 500, išlikę apie 150 akmenų su įdubimais – „pėdomis“¹³. Šie akmenys siejami su liaudies medicina. Buvo tikima, anot V. Vaitkevičiaus, jog patys šventi akmenys, mažos jų nuoskalos, ant jų susirinkęs lietaus vanduo ar rasa, ant jų augančios samanės, kerpės, iš po akmens trykštantis vanduo gali gydyti žmones ir gyvulius nuo įvairių akių ligų, karpų, rožės, gumbo, strazdanų, dantų skausmo, traumų, nevaisingumo. Tikėjimuose sakoma, jog šventųjų akmenų negalima kliudyti, judinti, išvežti, skaldyti, užkasti. Už tai akmenys keršija ugnimi, ligomis, žmonių mirtimi, gyvulių dvėsimu, baisiais sapnais ar panašiai¹⁴.

Užkalbėjimai, kuriuose naudojamas ikikrikščioniškas švaraus akmens ir švaraus vandens motyvas, yra išlikę. Pvz.: „*Kad būna va akmuo ir tep kap ašustou [= ažuštoja, t. y. atsiranda] vanduo kap lija, nu ti labai mačija dedervinės, karpos išvesdzinēc. Pavilgyc ir patepc, ir sakyc: – Čystas vandenėlis, čystas akmenėlis, kad mano būt čystas kūnelis. Ir aic namo, ir nesidairinēc (nesigręžioti atgal)*“.¹⁵

Aukštadvario krašte taip pat yra šventų akmenų, kuriuos XXI a. žmonės lanko pasigydyti. Apie Nikronių akmenį pasakoja pateikėja (moteris, g. 1950)¹⁶: „*Pas mus Nikronyse yra akmuo šventas su kryžium, pėdom ir paslaptینگais ženklais. Ten naktim kaip kas mato degančią ugnį. Viršuj yra iškalta gertuvė krankliui. Ten renkasi vanduo. Tuo vandeniu reikia tepti akis, galima jo parnešti ligoniams. Atvažiuodavo žmonės net nuo Valkinykų, kad pasigydytų akis*“ (žr. 1 pav.).

¹¹ BRMŠ IV, 123.

¹² Ten pat, IV, 123–124.

¹³ Vaitkevičius V. *Alkai. Baltų šventviečių studija*. Vilnius: „Diemedis“, 2003, p. 69, 87.

¹⁴ Ten pat, p. 118–119.

¹⁵ LUDF 620, 306.

¹⁶ Nikronių k. Trakų apskr. Aukštadvario vlsč. Užrašė Rita Balsevičiūtė 2009 11 11.

1 pav.

Pateikėjas (vyras, g. 1952)¹⁷ pasakoja apie Septynių kryžių akmenis Mergiškėse: „Mergiškėse yra net septyni akmenys su kryžiais. Šventi. Jie pamačina žmonėms nuo didelių ligų apsigydyt. Eina tokia akmenų juosta iš pietų – šiaurės pusėn [...]. Ateidavo žmonės ten pabūt. Atsiklaupę poteriauja ar tep rymo prie didelio akmenio su duobukėm. Tada nueina, kapeikų palikę. Nevalna jų imt ir tų akmenų judyt. Ba perkūnas nutrenks. Kai tik susižeidei ir labai skausmas ima ar kraujas bėga, reikia atlėkt ir priglaust tą vietą prie akmenio. Prauda, greit nuima skausmą. Seni gi žmonės, kaip eina pro tą vietą, tai nusilenkdavo, kepures nusimaudavo. Tenai yra vienas akmuo su pėdom, sako, Dievas stovėjo ir pėdas paliko, užtai akmenys šventi“ (žr. 2 pav.).

Apie Būdų miško akmenį pasakoja pateikėja (moteris, g. 1938)¹⁸: „Būdų miške yra didelis apvalainis akmuo su nemažu lovuku, lyg bliūdu. Tenai renkasi lietaus vanduo. Jis būna, kad parausta, tai akmens kraujas¹⁹. [...] Reikia tuo vandeniu praust burną, akis, tai visada vis jaunas ir jaunas būsi ir jokiom ligom nesirgsi. [...] Tie akmenys šventi, niekam nemažna jų rušyti, ba bėdų neapsiginsi“ (žr. 3 pav.).

¹⁷ Gyveno Mergiškių k., dabar gyvena Jiezno m. Prienų r. Užrašė Rita Balsevičiūtė 2016 09.

¹⁸ Gyveno Sutruko k. Stakliškių vlsč. Alytaus apskr., dabar gyvena Sutruko k. Prienų r. Stakliškių sen. Užrašė Rita Balsevičiūtė 2019 06 18.

¹⁹ „Dažnai pėdoje susirinkęs vanduo buvo vadinamas akmens krauju. Tai yra arba paties akmens vanduo (visada šlapi Antakmenės akmenys), arba po lietaus susirinkęs vanduo, ir jis yra nepaprastas, gydo nuo visų ligų.“ – Vaitkevičius V. (1997). Akmenys su pėdomis Lietuvoje. *Lituanistika: istorija, archeologija, kalba, literatūra, tautosaka, etnografija* 2 (30), 30–54.

2 pav.

3 pav.

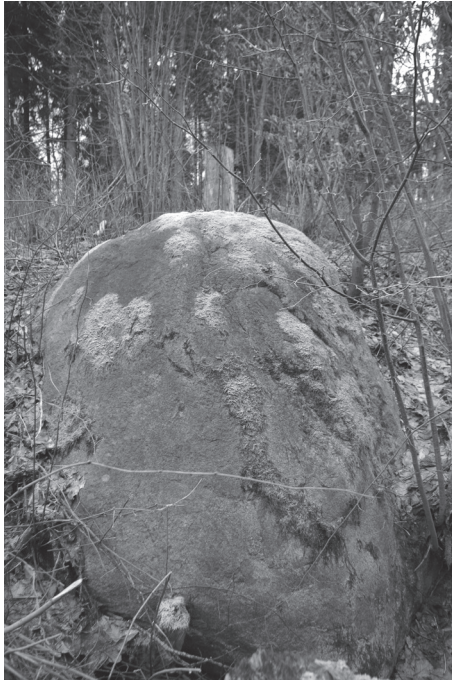
4 pav.

Sutruko miške yra šventas akmuo, kuriame iškaltas trikampis loviukas. Pasak pateikėjos (moteris, g. 1950)²⁰, „susikaupusiu jame lietaus vandeniui vilgant sopulių, dedervines, jie greit pagyja. Vanduo lovelyje kartais paraudonuoja, tikėta, jog tai akmens kraujas“. Anot pateikėjos, prie akmenų negalima išdykauti ar juos teršti (žr. 4 pav.).

Prie Antapolio akmens senolis (vyras, g. 1936)²¹ gydosi skaudamus pečius ir strėnas. Pasak pateikėjo, belieka ateiti vakare ir nugarą priglaudus sėdėti prie akmens. Skausmas ilgam praeina. Taip gydėsi ir jo seneliai (žr. 5 pav.).

²⁰ Gyveno Vilkininkų k. Prienų r. Stakliškių apskr., dabar gyvena Kauno m. Užrašė Rita Balsevičiūtė 2019 06 06.

²¹ Gyveno Trakų apskr. Aukštadvario vlsč. Antapolio k., dabar gyvena Prienų r. Stakliškių sen. Antapolio k.

5 pav.

Apskritai XXI a. tikėjimas gydančią šventų akmenų galia yra išlikęs; su jais (akmenimis) elgiamasi pagarbiai, atsidėkojant aukojama panašiai kaip minima XV–XVIII a. pr. rašytiniuose šaltiniuose.

Dendromorfinė teofanija – ypatingai suaugę, rumbuoti medžiai

Matas Pretorijus rašė, kad „senprūsiai ne šiaip sau ištisai kiekvieną ąžuolą ar medį laikė šventenybe, o paprastai rombhotą (rumbuotą), tai yra tą, kuris taip stulbinamai suaugęs ir pranoksta visus kitus dydžiu ir pločiu. Juo labiau jeigu ant jo auga amalai“²². Rumbuotas medis yra toks, „kai viena šaka suauga su kita arba įauga į kitą“²³; „jeigu dvišakojęsis kamienas paskui vėl suaugęs“²⁴.

M. Pretorijus aprašo Nybudžių eglę su dviem viršuje suaugusiomis šakomis:

„prie šitos eglės traukė senas ir jaunas, ir ne tik iš Nandruvos ir Skalvos, bet net iš Žemaitijos ir Lietuvos, ir jie ten aukojo skaras, kelniauraiščius, kai kurie drabužius ir pinigus; mat jie buvo įsitikinę, kad jeigu kas nors, būdamas paralyžiuotas arba turėdamas kokią nors lūžį, pralįsias tarp tų dviejų šakų, tai nuo to pasveiksias, ir dar galima rasti daug žmonių, kurie, jų nuomone, esą patyrę šio medžio gydymą galią“²⁵. Tokias pat gydymąsias galias turėjo šventas Ragainės ąžuolas: „į jį lipo turintieji lūžį ir lindo per skylę dvišakumoje, tikėdami, kad tai jiems padės“²⁶.

M. Pretorijus pasakoja apie susitikimą su žemaičiu, kuris klūpojo ir meldėsi („murmėjo sau į barzdą“) prie autoriaus sode esančios rumbuotos kriaušės. Žemaitis teigė, kad „jis turi savo sūnaus vaikui, kuriam pavojingai lūžę kaulai ir kuris sutrauktas paralyžiaus, surasti tokį suaugėlį medį ir tą sūnaus vaikį per jį perkšti; vaidilutė galėjo išgydyti tokią ligą naudodamasi dievų galia, suteikta

²² MP III, 109.

²³ Ten pat, 85.

²⁴ Ten pat, 115.

²⁵ Ten pat, 109–113.

²⁶ Ten pat, 115.

tokiam medžiui“²⁷. Tolesniame tekste teigiama, jog iš žemaičio sužinota, kad „šitaip išaugę medžiai ne veltui sukurti taip nuostabiai ir teisėtai laikomi šventais; kad tie žmonės, kurie tokį medį [...] deramai garbino, nebuvo palikti be pagalbos“²⁸. M. Pretorijaus įsakymu kertant rumbuotos kriaušės pagrindinę šaką, atsitiko keistas dalykas – šaka nukrito ir sužeidė kertančiam sodininkui kojas. Krintančios šakos sukeltas sužeidimas labai sujaudino aplink medį esančius žmones.

1702 m. Johannis Arnoldas Brandas išleistame veikale „Kelionės per Brandenburgo žemę, Prūsiją, Kuršą, Livoniją, Pskovą, Didįjį Naugardą, Tverę ir Maskoviją (1673–1674)“ pateikia žinių apie rumbuotą liepą, kurios viduryje iš suaugusių šakų matyti skylė, pro kurią gali išlįsti žmogus; pro ją lietuviai kasmet landą pjūties metu, kai nugaros nuo darbo pavargstančios arba iškaustančios; jie prietaringai maną, kad tai gelbsti nuo skausmų²⁹.

Apskritai XV–XVIII a. literatūros šaltiniuose atskleidžiama, jog senovės prūsai ir lietuviai gerbė ypatingai suaugusius medžius (kadangi jie buvo taip Dievo sukurti ir teikė pagalbą susirgus); aukojo, tikėdamiesi išgyti; nekenkė, bijodami dievų bausmės.

Verifikuodamas M. Pretorijaus mitinę medžiagą, Žydrūnas Vičinskas mini, jog atliekant gydomojo pobūdžio aktą, pagrindinis maginis veiksmas yra pralindimas pro ypatingą augalą. Pralindimas yra tarsi perėjimas iš vienos pusės į kitą, o neįprasta augalo anga yra kaip savotiški vartai, galintys sujungti skirtingas erdves (ko gero, šitaip į augalą „perkeliamą“ liga – medis „priima“ žmogaus negalią)³⁰.

XIX–XXI a. yra išlikęs paprotys negaluoju ar sergant pralįsti pro ypatingų augalų dvišakumo ertmę. 1927 m. gydytojas, visuomenės veikėjas Vincas Tercijonas rašė, jog „žmonės gerbdavo ypatingus medžius, pavyzdžiui, laikė stebuklingu Ivoniškių giriose (Balbieriškio vals., Marijampolės apskr.) iš apačios dvišaką uosį, pro kurio dvišakumą landžiodavę ligoniai, sveikatos ieškodami ir aukas nešdami“³¹.

Lietuvių tautosakininkas Zenonas Slaviūnas aprašo dvikamienį uosį, dar baudžios laikais (galimai 1840 m.) išaugusį Garliavos valsč., Kauno apskr. Pasak autoriaus, atėjęs ligonis perlįsdavo per tą uosio dvišakumą ir likdavęs sveikas. Išgiję žmonės dėdavo aukas – pinigų, rankšluosčius – tiesiai ant žemės prieš uosį. Apie tas aukas sužinojusi dvarininkė Garliauskienė stebėjosi, kad žmo-

²⁷ Ten pat.

²⁸ Ten pat.

²⁹ BRMŠ III, 70.

³⁰ Vičinskas Ž. Mato Pretorijaus mitinės medžiagos apie ažuolą verifikacija. *Tautosakos darbai* 52, 63–84.

³¹ Tercijonas V. *Dr. Kazys Grinius – gydytojas, visuomenininkas*. Kaunas: „Varpo“ b-vės spaustuvė, 1927, p. 8.

nės deda pinigus ir niekas jų neima. Tada ji sumanusi pastatydinti koplyčią. Ilgainiui žmonės nulupinėjo uosio žievę vaistams: ją gerdavo, krapštydavo dantis, dėl to ir uosis greičiau supuvo³².

Pasakojama, jog viena Palangos parko įdomybių buvo dvi pušys, suaugusios viena stora šaka taip, kad nepasakysi, kurios į kurią šaka įaugusi. Jos augo vadinamajame naujajame Palangos parke. Pagal žmonių pasakojimus, tokie medžiai turį raminamųjų ir gydomųjų savybių, kad galį greitai pagydyti išnirusius ir išlūžusius sąnarius; reikėjo tik landyti tarp pušų ir aplink jas trintis ir kalbėti: – Lai suauga mano lūžęs stibikaulis, kaip jūs dvi kad esatau suaugusios! Vėliau viena pušis padžiūvo. Ji buvo nupjauta kiek aukščiau suaugusios šakos. Nepriklausomybės metais tos pušys buvo akylai saugomos³³.

6 pav.

Aukštadvario krašte XXI a. išlikęs tikėjimas ypatingų medžių gydomąja galia. Tokie medžiai yra žinomi, lankomi.

Pateikėjas (vyras, g. 1927)³⁴ pasakojo apie Sienakalnio ąžuolus suaugusiomis šakomis: „*Vienas yr ąžuolas šešių, kitas septynių kamienų. ąžuolai padeda žmonėm gintis nok ligų, užtai yra šventi. Reikia nuveit sergančiam žmogui ir per laukus, kolai saulė nepatekėjus, ty nusirengti ir, jei sopa krūtinę, pertraukti pro skylą marškinius ir vėl aprengti. Jei galvą sopa, – skarelę ar kepurę perkišus vėl apsirengt. Tada reikia ąžuolui dėkavojant tris rozus apie jį apeit. O paskui vėl per laukus namo pareit. Žmonės iš kažin kur aidavo, kad pasveiktų*“ (žr. 6 pav.).

Apie septynkamienę liepą Būdų miške tas pats pateikėjas pasakojo, jog ten eidavusios apsirusios ar vaikų neturinčios moterys. Moterys „*ty poteriauja, prašo, o paskui palikdavo an šakų baltų stangų kasnykų ar abrūsą, ar prijuostę aptuotą*“ (žr. 7 pav.).

Apie suaugusiomis šakomis Gojaus miško ąžuolą pasakoja pateikėjas (vyras, g. 1926)³⁵: „...*Tasai ąžuolas žmonių žinomas, ba jo šakos viršuj suaugy, ir atrodo, kad skylė tokia yr. Tai ty tep lengvai tos skylės nepasieksi, reikia liesvom pasistačius*

³² Lietuvių mitologija. Iš Norberto Vėliaus palikimo, t. 3. Sudarė R. Vėliuvienė. Vilnius: „Mintis“, 2015, p. 72.

³³ LUGF 121, 150.

³⁴ Inkuponių k. Aukštadvario vlsč. Trakų apskr. Užrašė Rita Balsevičiūtė.

³⁵ Jaunonių k. Alytaus apskr. Butrimonių vlsč., gyv. Užuguosčio k. Užrašė Rita Balsevičiūtė 2000 07.

7 pav.

8 pav.

užlipt. Tai senoviniai žmonės sakė, kad ty reikia ait kap kad liga suremia. Ale ait reikia labai anksti, laukais, su niekuomi nesišnekėt. Reikia nuogam palipėt ir per tą skylą qžuole savo rūbus prakišt. Tada nulipt nuo qžuolo ir vėlei apsirengti. Ba per tą skylą neperlysi, tik rūbus gali perkišt. Va tep. O tada ką – pareit namo su niekuom nešnekant. Tep ir pasveikdavo žmonės“ (žr. 8 pav.).

Pateikėjų pasakojimai atskleidžia, jog Aukštadvario krašte išliko ne tik tikėjimas ypatingai suaugusiais medžiais, bet ir maginio gydymo ritualinės elgsenos elementais: eiti saulei tekant, eiti ir grįžti laukais su niekuo nešnekant, apeiti medį tris kartus, atsidėkoti (medžiui) už gydymą, tikintis sveikatos.

Analogiška maginio gydymo ritualinė elgsena aprašyta užkalbėjimuose. Pvz., gydymas nuo drugio: „*sergas žmogus pasirenka nuo namų truputį atokiau kokį krūmą. Tada turi eiti kiekvieną dieną anksti rytą prie to krūmo, bet turi nueidamas ir pareidamas nesutikti nei pamatyti jokio žmogaus. Jei pamato, tai viskas eina perniek. Iš viso reikia eiti tris kartus. Nuėjus prie krūmo, paimti iš kurios šakelės ir eiti tris kartus sakant: – Iš viso yra 99 drugiai, atsiimkit juos nuo manęs!*“³⁶. Gyvulių gydymas nuo nužiūrėjimo: „*Kalbėtojas pajima saują druskos. Eidamas in gyvulį su niekuj nekalba, jam negalima su niekuj kalbėti. [...] Tris kartus apnešis tąj druskų aplink gyvulį, bėk greičiau pirkion, su niekuj nekalbėk...*“³⁷

Pateikėjų minimi maginio gydymo ritualinės elgsenos elementai galimai yra religinio ritualinio aukojimo atspindžiai. Šį teiginį pagrindžiame:

³⁶ LUGF 204, 190.

³⁷ Ten pat, t. 747, p. 344. Užkalbėjimo atlikimo laikas nėra nurodytas. Dažniausiai užkalbėjimai būdavo atliekami anksti ryte arba vakare – *aut past*.

Eiti saulei tekant. M. Pretorijus rašė: „Nuo senų senovės, eidami garbinti savo dievaičių, jie mėgo ankstyvas valandas, labiausiai saulės tekėjimą.“³⁸

Eiti ir grįžti (laukais) su niekuo nešnekant. Draudimo metu išlaikomas apeigos slaptumas.

Apeiti medį (krūmą, gyvulį) tris kartus. Aleksandras Guagnini, Motiejus Strijkovskis mini, jog religinio aukojimo metu viršaitis, tyliai kuždėdamas, apeina ožį tris kartus prieš jį nužudydamas³⁹. Sūduvių knygelėje aprašoma, kad prieš perdurdami gyvuliui gerklę, aukotojai pakelia jį (gyvulį) ir eina ratu⁴⁰.

Atsidėkoti (aukoti) už gydymą tikintis sveikatos. Lukas Davidas nurodo vaidilučio kreipimąsi į dievus ožio terapinio aukojimo metu: „O jūs, gerieji dievai, žinote, kad šeiminkas N. N. paskyrė jums šį ožį, kurį jums atneša ir atiduoda, prašydamas būti jam gailėstingiems jo bėdoje ir liūdesyje, ligoje ir nelaimėje.“⁴¹

Apibendrinimas

Literatūros šaltiniai atskleidžia, jog teofanija suvokiama kaip dievybės pasirodymas, apsiereikšimo pasauliui aktas; senieji baltų dievai galėjo apsiereikšti per akmeninius stabus (akmenis su pėdomis) ir per ypatingus (kitoniškai išaugusius, senus) medžius. Šios akmens ir dendromorfinės teofanijos nelaikytinos tiesioginėmis akistatomis su dievais. Tai buvusios akistatos (dievų apsilankymo ar veiklos) pėdsakai. Todėl teofanija galima bet kada arba bent jau įmanoma tam tikru metu, pvz., ištikus negandai ar ligai.

XV–XVIII a. rašytiniuose šaltiniuose žinios apie akmens ir dendromorfines teofanijas yra negausios ir fragmentuotos: akmens teofanija aprašoma Vilniaus jėzuitų kolegijos 1603 m. ataskaitoje, Vilniaus jėzuitų akademinės kolegijos ganytojiškos veiklos dienoraštyje 1723, 1724 m.; dendromorfinė – 1702 m. Johanno Arnolfo Brando veikale „Kelionės per Brandenburgo žemę, Prūsiją, Kuršą, Livoniją, Pskovą, Didįjį Naugardą, Tverę ir Maskoviją (1673–1674)“, M. Pretorijaus veikale „Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla“ (XVII a. pab).

XIX–XXI a. akmens ir dendromorfinių teofanijų atspindžių įžvelgiama gydomuosiuose tikėjimuose, užkalbėjimuose, burtuose, maginio gydymo ritualinėje elgsenoje bei elgesyje su teofanijos objektu.

XV–XVIII a. rašytiniuose šaltiniuose aprašoma, kad prūsai ir lietuviai gerbė ypatingus akmenis kaip dievų buveines ar dievų apsiereikšimo vietas; neniekino, bijodami dievų bausmės; aukojo, atsidėkodami ar tikėdamiesi atgauti sveikatą. XIX–XXI a. tikėjimas gydančia šventų akmenų galia yra išlikęs; su jais (akme-

³⁸ MP III, 185.

³⁹ BRMŠ II, 493, 550.

⁴⁰ Ten pat, p. 147.

⁴¹ BRMŠ II, 283.

nimis) pagarbiai elgiamasi, atsidėkojant aukojama, panašiai, kaip minima XV–XVIII a. rašytiniuose šaltiniuose.

XV–XVIII a. rašytiniuose šaltiniuose minima, jog senovės prūsai ir lietuviai gerbė ypatingai suaugusius medžius (kadangi jie buvo taip Dievo sukurti ir teikė pagalbą susirgus); aukojo, tikėdamiesi išgyti; nekenkė, bijodami dievų bausmės. XIX–XXI a. išliko ne tik tikėjimas ypatingai suaugusių medžių gydymo galia, bet ir maginio gydymo ritualinės elgsenos elementais: eiti saulei tekant, eiti ir grįžti laukais, su niekuo nešnekant, apeiti medį tris kartus, atsidėkoti (medžiui) už gydymą, tikintis sveikatos.

Apžvelgus akmens ir dendromorfinės teofanijos atspindžius XIX–XXI a. liaudies medicinoje, galima teigti, jog išliko tikėjimas objektui (akmeniui ar medžiui) Dievo suteikta gydymo galia, gydymas ligų (akių, odos, lūžusių kaulų, įvairių skausmų, paralyžiaus, nevaisingumo ir kt.), gydymo ritualinės elgsenos elementai bei pagarbus elgesys su teofanijos objektu. Remiantis XV–XVIII a. rašytiniais šaltiniais, XIX–XXI a. archyviniais bei naujais (autorės) užrašymais, galima teigti, kad akmens, dendromorfinės teofanijos lankymo metu maginio gydymo ritualinės elgsenos elementai galimai yra religinio ritualinio aukojimo atspindžiai.

Santrumpos

MP – Matas Pretorijus. *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla*, t. III. Parengė Ingė Lukšaitė bendradarbiaudama su M. Girdzijauskaite, S. Drevello, J. Kiliumi, M. Čiurinsku. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2006.

BRMŠ – *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai* III (2003), IV (2005). Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

LUGF – *Lietuvių užkalbėjimai: gydymo formulės*. Parengė ir įvadą parašė Daiva Vaitkevičienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008.

Literatūra

Balsys 2015 – Rimantas Balsys. *Lietuvių ir prūsų pagonybė: alkai, žyniai, stabai*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.

Balsys 2017 – Rimantas Balsys. *Lietuvių ir prūsų religinė elgsena: aukojimai, draudimai, teofanijos*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.

Balsys 2013 – Rimantas Balsys. Apie baltiškas teofanijas. *Res Humanitariae* 13, 74–94.

Beresnevičius 2001 – Gintaras Beresnevičius. *Trumpas lietuvių ir prūsų religijos žodynas*. Vilnius: Aidai.

Beresnevičius 2004 – Gintaras Beresnevičius. *Lietuvių religija ir mitologija. Sisteminė studija*. Vilnius: Tyto alba.

Beresnevičius 2005 – Gintaras Beresnevičius. Šventybės įžeminimas: pašventinimas į šventumą (pastabos baltų šventumo fenomenologijai). *Sambalsiai: studijos, esė, pokalbis*. Sudarė Aistė Birgerė, Dalia Čiočytė. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla.

Greimas 1996 – *Mitologija šiandien. Antologija*. Sudarė Algirdas Julius Greimas, Teresa Mary Keane. Vilnius: Baltos lankos.

- Petraitis 1991 – *Religijotyros žodynas*. Sudarė R. Petraitis. Vilnius: Mintis.
- Pretorijus 2006 – Matas Pretorijus. *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla*, t. III. Parengė Ingė Lukšaitė, bendradarbiaudama su M. Girdzijauskaite, S. Drevello, J. Kiliumi, M. Čiurinsku. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- Tarasenko 1958 – Petras Tarasenko. *Pėdos akmenyje. Lietuvos istoriniai akmenys*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Tercijonas 1927 – Vincas Tercijonas. *Dr. Kazys Grinius – gydytojas, visuomenininkas*. Kaunas: „Varpo“ b-vės spaustuvė.
- Vaitkevičienė 2008 – *Lietuvių užkalbėjimai: gydymo formulės*. Parengė ir įvadą parašė D. Vaitkevičienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Vaitkevičius 1997 – Vyktas Vaitkevičius. Akmenys su pėdomis Lietuvoje. *Lituanistika: istorija, archeologija, kalba, literatūra, tautosaka, etnografija* 2 (30), 30–54.
- Vaitkevičius 2003 – Vyktas Vaitkevičius. *Alkai. Baltų šventviečių studija*. Vilnius: „Diemedis“.
- Vėlius 2003 – *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. III. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Vėlius 2005 – *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. IV. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Vėliuvienė 2015 – *Lietuvių mitologija. Iš Norberto Vėliaus palikimo*, t. 3. Sudarė Ramunė Vėliuvienė. Vilnius: „Mintis“.
- Vičinskas 2016 – Žydrūnas Vičinskas. Mato Pretorijaus mitinės medžiagos apie ažuolą verifikacija. *Tautosakos darbai* 52, 63–84.
- Vičinskas 2018 – Žydrūnas Vičinskas. *Mato Pretorijaus veikalo „Deliciae Prussicae, oder preussische schaubuhne“ verifikacija Lietuvių mitologijos kontekste*. Daktaro disertacija. Klaipėda.
- Zabulytė 2014 – Jolanta Zabulytė. Pušis tradicinėje lietuvių kultūroje. *Sovijus: tarpdalykiniai kultūros tyrimai* 2 (1), 34–48.

Rita Balsevičiūtė

STONE AND DENDROMORPHIC THEOPHANY IN 15TH TO 18TH-CENTURY WRITTEN SOURCES AND THEIR REFLECTION IN 19TH TO 21ST-CENTURY LITHUANIAN FOLK MEDICINE

Summary

Theophany is the manifestation of a deity, an act of revelation to the world. The ancient Baltic gods may have been manifested through stone idols (stones with feet) and special (usually well-grown and old) trees. Stone and dendromorphic theophany leave traces of an apparition that may make theophany possible at any time, or at least at some point in time, for example, in the event of an accident or illness. Sites of theophany are visited in the hope of recovering or preserving health, to carry out therapeutic procedures, or perform ritual actions.

Aim of the article: to analyse data on stone and dendromorphic theophany in 15th to 18th-century written sources, and to establish the reflection of it in 19th

to 21st-century therapeutic methods, based on archival and the author's faith healing records. Object of investigation: 15th to 18th-century written sources, in which knowledge (fragments of knowledge) about stone and dendromorphic theophany are found. The study uses comparative, analytical and interpretive methods.

The historical-comparative method is used to compare mythical material in historical sources written at different times (the 15th to 18th centuries). The recorded mythical information is also compared with ethnographic data: late 19th to 21st-century archival data, and 2009–2019 healing beliefs written by the author. The application of this method reveals the transformation of mythical material in the context of historical change. The research helps to trace the meaning and origins of some therapeutic methods of folk medicine, and the possible development of traditions.

In 15th to 18th-century written sources, knowledge of stone and dendromorphic theophany is scarce and fragmented: stone theophany is described in a 1603 Vilnius Jesuit College report, and in the diary of academic pastoral activity in 1723 and 1724 of the Vilnius Jesuit college; and dendromorphic theophany in works by J.A. Brand (1702) and M. Pretoria (late 17th century).

Written sources from the 15th to the 18th century reveal that the Prussians and Lithuanians revered special stones as habitats of the gods, or as sites of the manifestation of the gods. They did not damage them, in fear of the punishment of the gods. They performed sacrifices in the hope of regaining health. In the 19th to the 21st centuries, faith in the healing power of sacred stones endured. They were treated with respect and offered sacrifices in thanksgiving, in a similar way to the ways mentioned in the 15th to 18th-centuries.

Written sources from the 15th to 18th century state that the ancient Prussians and Lithuanians respected extraordinarily grown trees (because they were so extraordinary, God created and provided help in case of illness). They offered sacrifices to them, in the hope of receiving a cure, and did not damage them, out of fear of punishment by the gods. In the 21st century, not only did faith in extraordinarily grown trees persist, but so did elements of magic and healing ritual behaviour: to go to them at sunrise, to go and come back by the fields without speaking to anyone, to go round a tree three times, to thank the tree for a cure, in the hope of good health.

After reviewing reflections of stone and dendromorphic theophany in 19th to 21st-century folk medicine, it can be said that faith in the healing power of the object (a stone or a tree), the treatment of similar diseases (eyes, skin, broken bones, various pains, paralysis, infertility, etc), elements of ritual behaviour and respectful treatment, the object of theophany has been preserved. Based on

15th to 18th-century literature, and 19th to 21st-century archival and newly collected material, we argue that in stone and dendromorphic theophany, the ritual behavioural elements of magic healing are possible reflections of religious ritual sacrifice.